

Євген НАХЛІК,
доктор філологічних наук,
Львівське відділення
Інституту літератури
ім. Т.Шевченка НАН України

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: АРХЕТИПНІ ПОСТАВИ ПОЕТА

Погляд на основні віхи Шевченкового життя крізь призму простої схеми міфологічного героя, що її окреслив Джозеф Кемпбел, дає змогу виявити архетипні ознаки поетового шляху. Кріпак Тарас у підлітковому віці покинув – не з власної волі – рідний край і подався у світи за поміщином (до Вільна й Петербурга), кажучи міфологічною мовою, «до порогу пригоди». У мандрах на чужині одні сили (Павло Енгельгардт) загрожують йому довічним кріпацтвом, інші «надають (так би мовити) магічну допомогу» (роль міфологічних «помічників» виконують благодійники, які здійснили план викупу Тараса з кріпацтва й дали йому змогу навчатись в Академії мистецтв). На наступному етапі випробування відбувається «обожествлення героя» серед співвітчизників (національний пророк, Кобзар), символічне духове поєднання з матір'ю-Україною («священний шлюб») із рівночасним сформуванням амбівалентного ставлення до міфологічного «батька-творця» (Бога-Отця). Як і міфологічний герой, Шевченко теж знає подальшого западання у «царство п'їтьми», унаслідок чого опиняється «за порогом» (на запланні). Тож усі його помисли й енергія спрямовуються на повернення. У черговий раз ворожі сили протидіють цьому, а зичливі допомагають: з їхнього «благословення» та «під їхнім заступництвом» (узаконене повернення) поет вирушає назад. Він знову з'являється «з (умовно кажучи) царства мертвих у буденний світ» (повернення до Петербурга й епізодично в Україну, «воскресіння» поетичного натхнення й таланту). Проте повністю, тобто тріумфально повернутися на батьківщину (зі здобутою обраницею серця, у статусі господаря на рідній землі) Шевченкові так і не вдалося.

Доля підготувала йому інакший шлях. Не міфологічного героя, не героя народної казки, який піклується про особисте щастя, а національного пророка, біблійного за архетипом. Мріючи володарювати над людськими душами, поет благає Божу Матір дати його «душі убогій» таку силу,

Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини...

«*Неофітум*»

У низці творів («Як умру, то поховайте...», «І мертвим, і живим...», «Чигрине, Чигрине...», «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Пророк», старо-заповітні «наслідування» «Подражаніє 11 псалму», «Ісаія. Глава 35», «Осія. Глава XIV») поет постає як гнівний старозавітний пророк, зв'язковий між Богом-Творцем і людиною, який актуалізує біблійні

пророцтва, викриває соціальні та національні вади і гріхи, провіщає небесну кару за них і закликає краян схаменутися. З-під Шевченкового пера виходять страшні апокаліптичні картини майбутньої руйнівної революції і категоричні застереження від експлуатації народу, яка загрожувала повстанням і карою гнобителям. Лиховісне передчуття ломки багатовікових моральних устоїв і загалом національної катастрофи, спричиненої руйнівною соціальною революцією та братовбивчою війною, яскраво виражено в попереджувально-апокаліптичних рядках послання «І мертвим, і живим...». Моторошні апокаліптичні видіння майбутньої національної трагедії України відкриваються пророчому зорові поета у «подражанні» «Осія. Глава XIV», хоча завершується воно вірою у відродження України:

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древле слово
Розтленне, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

У пізній ліриці провіщається есхатологічне (кінцевітне) майбутнє як оновлений, але притім цілковито земний, історичний і аж ніяк не містичний міленіум.

Шевченкова поезія повниться очікуванням національного месії: визволителя на зразок історичного Івана Гонта, який, згідно з поетовим пророцтвом у «Великому льосі», «розпустить правду й волю / По всій Україні!»; українського провідника-реформатора на кшталт «Вашингтона з новим і праведним законом» («Юродивий»), а також загальнолюдського «спасителя» в образі «апостола правди і науки» («І день іде, і ніч іде...»); поет навіть снує мрії про жінку-захисницю – таку, якою була для Ісуса «преправедная» Мати Божа. «Та де ж нам тую Матір взяти?» – у розпуці запитує він («Во Іудеї во дні они...»).

В апокаліптично-поетичних візіях Шевченко пророче передбачив не лише криваві катаклізми революційних бур та визвольної, а почасти й громадянської війни 1917–1920 рр., а й переможну ненасильницьку революцію 1991 р., здійснену без збройного повалення колоніального режиму та вжиття каральних заходів, – ту «провіденційну» революцію, завдяки якій розпалася імперія й Україна безкровно здобула незалежність:

І без огня, і без ножа
Стратеги Божії восприануть.
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.

«*Неофітум*»

Вчитуючись у Шевченкову поезію, сьогодні знову й знову ставимо собі запитання: наскільки поетові пророцтва вже справдилися і залишилися

в минулому, а наскільки їм іще суджено здійснитися у прийдешньому, далекому чи не надто далекому. Діалог поета з майбутнім України і наш діалог з поетичним світом Шевченка триває.

Водночас Шевченкові судилося стати не лише пророком, а й апостолом, уподібненим до євангельських, і навіть поетом-мучеником, співвідносним з архетипом Спасителя. За парадигмою мученика, який постраждав за волю України, Шевченко справді нагадує розп'ятого Христа і замучених апостолів. Поет і сам усвідомлював себе апостолом: ототожнивши у щоденниковому записі від 3 листопада 1857 р. п'ятьох страчених декабристів з «першими нашими апостолами-мучениками», він, певна річ, себе самого відносив до наступної когорти «наших апостолів-мучеників». Почуваючись нещасливим у вітальному сенсі, Шевченко в моральному відчував гордість за своє минуле без лукавства і «зерна неправди»: у вірші «Доля» він робить акцент на своїй апостольській, мученицькій святості.

Поетичне апостольство Шевченка бере початок від поеми «Тризна», відтак його поезія стає євангельським проповіданням правди-істини, любові, братолюбства:

... Мій Боже милий,
Даруй словам святую силу –
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милость дуну осінила,
... щоб навчились
Путиами добрими ходити,
Святого Господа любити
І брата миловать...

«[Марина]»

На сторожі коло найбільш покривджених і знедолених Шевченко ставить Слово, і воно назавжди стає на сторожі української нації.

Усе те, що у схемі Шевченкового життя не збігається зі схемою поганського мономіфу (де герой має перемогти: здобути наречену і стати володарем царства або принаймні шматка землі), укладається певною мірою у схему євангельського архетипу Спасителя (Христова проповідь – безшлюб'я – розп'яття – поширення Учителевого вчення зусиллями учнів аж до офіційного визнання й утвердження його в суспільстві). Водночас не раз виявлене бажання задовольнитися сімейним життям на хуторі з хаткою і садочком над Дніпром виказує заповітну мрію пізнього Шевченка стати не саможертвним героєм за моделлю євангельського Христа чи християнського апостольства, а приватним героєм за моделлю народної чарівної казки, генетично похідної від язичницького мономіфу.

Найуживаніше ж визначення Кобзар, дане Шевченкові за назвою його збірок, маркує поета як народного співця, пов'язаного з фольклорною традицією, з оспівуванням та оплакуванням вітчизняної історії, героїзацією козаччини, і найбільше вирізняє Шевченка з-поміж європейських романтиків. Як поет, котрий вийшов із самої гушці народу (покріпаченого селянства та козацтва) і був найприродніше пов'язаний з ним, із його усною словотворчістю, Шевченко найглибше виразив український національний менталітет, народний дух, серцевинні проблеми наших історичних перипетій, національної долі й недолі, тугу за героїчною ко-

зацькою минувшиною і найзаповітніші мрії українців, запаливши патріотів негасним поривом до відродження козацької слави і власної державності. Минулі, сучасні та прийдешні покоління українців поет поєднав своїм геніальним словом у згуртовану націю.

Завжди на драматичних поворотах історії, коли збурена чи збентежена українська душа з тривогою і надією звертає погляд до своїх найвищих національних авторитетів, наша думка лине передусім до Тараса Шевченка. У завше сучасній Тарасовій поезії, у його українськості в найточнішому значенні цього слова, у небувалому життєвому прикладі як Поета і Громадянина черпаємо насагу для обстоювання «В своїй хаті своєї й правди, / І сили, і волі» («І мертвим, і живим...»).

Названі ототожнення (пророк, апостол, кобзар) не покривають усіх поетичних постав багатолікого Шевченка, бо на засланні й після заслання він досить виразно виступав і суто екзистенційним поетом, заклопотаним проблемами власного буття не лише як несприятливого соціального існування, а й як трагічної екзистенції, знівченого особистого життя, нереалізованості себе як особистості (болісні мотиви-жадання «любви, сердечного раю», «хатиночки в гаю»). Розвивався за парадигмою власного «химерного» Перебенді, який роздвоюється на функціонального співця для громади і особистісно-екзистенційного, езотеричного – для себе (вірш «Перебендя»). На соціальне замовлення Перебендя виконує що кому до вподоби:

З дівчатами на вигоні –
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками –
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) –
Про тополю, лиху долю,
А потім – У гаю;
На базарі – про Лазаря,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйновали.

А усамітнівшись, він творить для вираження власного ества і буття у метафізичному зв'язку з трансцендентом, для свого інтимного спілкування з Богом:

Старий заховавсь
В степу на могилі, <...>
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щєбече Господною славу,
А думка край світа на хмарі гуля.

.....
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, –
На Божєє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.

У посланні «Гоголю» ця найзаповітніша поетова «дума» недоступна і Всевишньому: «... тихо, тихесенько плаче / У самому серці, може, й Бог не бачить».

Тож назагал Шевченко ставав провісником таких філософських течій ХХ ст., як персоналізм (самодостатній розвиток особистості як найбільшої цінності до найвищого блаженства в єднанні з Богом) та екзистенціалізм (відчуття абсурду людського буття,

приреченого на неминуче зіткнення з ірраціональним злом). Апостол знає і проповідує, екзистенціаліст шукає, сумнівається і мучиться. Шевченко був не лише першим, а й другим, бо часто дивувався, запитував і шукав, а не лише відповідав і повчав. Інтонація дивування (тим, що коїться на землі, історичними парадоксами, різного роду невідповідностями в людському бутті) дуже характерна для Шевченкової творчості.

Задумувався поет і над сенсом людського та свого життєвості:

Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...

«Один у другого питаєм...»

У другій строфі цього вірша Шевченко від екзистенційних запитань, що стосуються колективного «ми», переходить до автозапитання, дотичного свого особистого «я»: «Які ж мене, мій Боже милий, / Діла осудять на землі?» Після вираження колективного екзистенційного сум'яття він висловлює суто власну релігійно-моральну стурбованість і тривогу. За Шевченком, вищі сили судитимуть людину не за рівнем її заглиблення у незабгненний сенс буття, в екзистенційній таємниці, бо вони з покоління у покоління залишаються непізнаними, а за її ділами – добрими чи злими.

У поезії «Чернець» повне зажури автозапитання ченця, колишнього запорожця (у поетовому зображенні – Семена Палія): «– Для чого я на світ родився, / Свою Україну любив?» – треба вважати екзистенційним запитанням автора, зверненим до самого себе. Відповідь на це запитання нині залежить від нас: од нашої боротьби за утвердження Української держави, нашого внеску в розвиток української культури. Бо Шевченко жив і творив, щоб українська нація спромоглася на свою самостійну державу, зберегла й розвивала власну самобутню культуру і зайняла гідне місце в колі народів світу.

Пророк і апостол, він рівночасно, либонь, іще від «казематної» лірики був поетом тихих земних радощів. Опинившись на засланні, Шевченко жалів, що не натішився молодими літами: «Чого ж я плачу? Мабуть, шкода, / Що без пригоди, мов негода, / Минула молодість моя» («Огні горять, музика грає...»). У тюремних казематах і на засланні він став творцем екзистенційно-ліричних перлин, виразником найглибших інтимних почувань, переживань і почуттєво наснажених, наскрізь психологізованих філософських рефлексій. Внутрішнє відчуження й усамітнення від духовно чужого оточення сприяло появі рефлексивної лірики («... человек в несчастии живёт в самом себе, как говорят разумные люди, т. е. размышляет», – писав поет про себе в листі до Семена Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 р.). Звідси й віршовані зізнання:

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
Та сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.

«В неволі, в самоті немає...»

Бо ж «душу треба розважати, / Бо їй так хочеться, так просить / Хоч слова тихого». Ці засланчі ліричні вірші, що їх Шевченко в Щоденнику занижено назвав «плаксивими, тощими дитями своїми», насправді стали новою вершиною його поетичного генія. Брак у Шевченка сповідальної лірики в молодих літах компенсувався неперевершеним виявом невідвичливої «лірики долі», котра виявляє його надзвичайно тонку і вразливу натуру. Сповідується поет, який присвятив життя не лише власній екзистенції, а й пророчій та апостольській місії. Щира бентежна сповідь навітлює зворотний бік поетового апостольства. Надихаючись громадянським запалом Шевченкового слова, не оминімо й екзистенційного болю поета, який утверджував не лише самоцінність нації, а й самодостатність особистості.

Самі лише постави пророка й апостола не задовольняли життєлюбного поета – він до останку шукав також суто земних утіх, особистого щастя («Якби з ким сісти, хліба з'їсти...»). З різних можливостей індивідуальних виходів, до яких вдаються Шевченкові персонажі, для нього завжди актуальною залишалася мрія про хутір над Дніпром, жадану сімейну ідилію, якої він бажав ще до заслання, зі щемливою тугою прагнув на засланні, а найбільше – після нього: «Поставлю хату і кімнату, / Садовий-райочок насаджу» («Л.»). Повернувшись до Петербурга, розчарований у можливостях знищити в найближчій перспективі самодержавний лад, вибороти незалежність України, Шевченко переносив здійснення своїх заповітних громадянських ідеалів у невизначено далеку перспективу, а в реальному житті шукав не так колективний вихід, як індивідуальний, убачаючи його для себе єдино у побудові патріархальної ідилії в окремо взятій сім'ї на окремому – власному – клаптиковій землі, «в хатині тихій і веселій» («Ликері»).

Читаючи Шевченкову поезію, маємо дивовижне відчуття, що перебуваємо водночас у часі її створення і в нашій сучасності. Образне слово поета відображає українську ментальність, історичний та реальний колорит і політичне становище України середини ХІХ ст., тодішні романтичні погляди на вітчизняну минувшину та виношені в серці мрії про майбутнє українського народу – і водночас багато поетових висловлювань найрізноманітнішого характеру (національного, соціального, морального, філософського, інтимного) звучать по-сучасному. Шевченкова поезія завжди актуальна. Це наша класика і наша сучасність.

Герой народної казки, старозаповітний пророк, євангельський апостол, національний кобзар та екзистенційний Перебендя – таким являється нам Шевченко зі свого віршослова. Такими є основні постави його самовияву як поета. Кожна з них – незрівнянна і напрочуд принадна. Кожна по-своєму промовляє до нас чарівним словом, то підносячи дух, то зворушуючи душу, то згуртовуючи нас у громаду, національний колектив, людську спільноту, то потребуючи індивідуального, навіть усамітненого сприймання. Вчитуймося і вслухаймося! Високий дух поета і «Жива / Душа поетова святая, / Жива в святих своїх речах», довіку з нами!